

Kamila Wincewicz
Uniwersytet Warszawski

O języku XVI-wiecznych i XX-wiecznych homilii. „Kazania sejmowe” Piotra Skargi i kazania Jerzego Popiełuszki z lat 1982-1984

Powstanie dwóch analizowanych zbiorów homilii, jakimi są *Kazania sejmowe* Piotra Skargi i kazania Jerzego Popiełuszki, dzieli prawie 400 lat. *Kazania sejmowe* zostały wydane po raz pierwszy w 1597 r. w reakcji na szerzenie się nowych ruchów religijnych w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Choć kaznodzieja napisał je w okresie nazywanym „złotym wiekiem”, to jednak zawarł w nich przestrożę przed upadkiem kraju. Z jednej strony przyczynić się do tego miała wielość wiar, z drugiej – nieudolne sprawowanie władzy, spowodowane udziałem w rządach izby poselskiej z decydującym głosem. Kazania te stanowią zamknięty zbiór ośmiu tekstów.

Spośród wszystkich mów Jerzego Popiełuszki analizie zostały poddane kazania wygłoszone w latach 1982-84 w kościele św. Stanisława Kostki w Warszawie podczas tzw. mszy świętych za Ojczyznę. Jest to zbiór 24 kazań. Zwyczaj odprawiania mszy w tej intencji w każdą ostatnią niedzielę miesiąca wprowadzono w styczniu 1982 r., tzn. krótko po ogłoszeniu stanu wojennego 13 grudnia 1981 r. i internowaniu kilku tysięcy działaczy „Solidarności”. Pierwsze kazanie podczas mszy za Ojczyznę Jerzy Popiełuszko wygłosił 25 kwietnia 1982 r. (choć już wcześniej celebrował msze w tej intencji), ostatnie – 26 sierpnia 1984 r., a zatem około dwóch miesięcy przed swoją tragiczną śmiercią 19 października. Kazania te prawdopodobnie nie zostały napisane z myślą o wydaniu ich w formie tomu, ale ze względu na przyczyny, czas i okoliczności ich powstania, a także tematykę, stanowią odrębny zbiór. Oprócz samych kazań pod uwagę biorę słowa wprowadzenia wypowiedziane przez Jerzego Popiełuskę na początku celebrowanych mszy świętych za Ojczyznę oraz krótkie uwagi przed błogosławieństwem. Kazania wygłoszone przez innych księży nie są przedmiotem badań.

O wyborze do analizy właśnie tych dwóch zbiorów homilii pochodzących z XVI i XX wieku zdecydowały:

- okoliczności wydania lub wygłoszenia: oba zbiory kazań powstały w momencie rzeczywistego lub przewidywanego zagrożenia wolności kraju;
- tematyka: oba poruszają sprawy ojczyzny oraz mniej lub bardziej bezpośrednio krytykują władzę w państwie; *Kazania sejmowe* zdaniem badaczy sytuują się wręcz jako gatunek literacki na pograniczu traktatu politycznego oraz kazań (Tazbir 1972: LXVIII);
- przekaz: zarówno Piotr Skarga, jak i Jerzy Popiełuszko, kładą nacisk na to, że społeczeństwo nie powinno być podzielone, ponieważ krytykowanej przez obu władzy łatwiej jest rządzić właśnie podzielonym ludem – dotyczy to różnic zarówno wyznaniowych, jak i politycznych; ponadto obaj kaznodzieje wyrażają opinię, że zwalczanie Kościoła jest narzędziem służącym do walki z narodem;
- odbiór: celebrowane przez Jerzego Popiełuszkę msze za Ojczyznę w kościele św. Stanisława Kostki przyciągały tłumy, również z innych miast; *Kazania sejmowe* za życia autora nie były wprawdzie jego najbardziej poczytnym dziełem, ale zyskały wielu odbiorców zwłaszcza pod koniec XVIII w. i w XIX w. Wiąże się to z klęską narodową, która „zrodziła zapotrzebowanie na różnego rodzaju przepowiednie (...) Uciskany naród potrzebował proroków tłumaczących przyczyny klęski i ukazujących perspektywy pomyślniejszej przyszłości” (Korolko 1985: V).

Analiza obu zbiorów tekstów obejmuje kolejno: określenia analityczne grupy krytykowanej, grupowanie słów o podobnym znaczeniu w szeregi, antytezy, zwroty do odbiorców, jak również odwoływanie się do fragmentów Biblii.

Zarówno w homiliach Piotra Skargi, jak i Jerzego Popiełuszki, pojawiają się analityczne określenia grupy krytykowanej. U XVI-wiecznego kaznodziei odnoszą się one do posłów, którzy – jako wywodzący się z drobniejszej szlachty i niemający doświadczenia w sprawowaniu władzy – jego zdaniem nie powinni rościć sobie praw do współrządzenia państwem ani brać udziału w sejmach. Użycie określeń analitycznych to zatem dla Skargi sposób na wyrażenie pogardy. Posłowie w *Kazaniach sejmowych* to ci, co się sami obierają i wtrącają:

Ci, co się sami obierają i wtrącają, z swymi złymi chciwościami, a nie z powinnym ku dobremu Rzeczypospolitej sercem, do tego urzędu przystępują. (VI, 144¹)

¹ Cyfra rzymska oznacza numer kazania, cyfry arabskie oznaczają numery stron, na których przywołane cytaty znajdują się w wydaniu *Kazań sejmowych* przyjętym za podstawę artykułu: Skarga P., 1972, *Kazania sejmowe*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Analityczne określenia grupy krytykowanej – przedstawiciele władzy w PRL – są też obecne w homiliach Jerzego Popiełuszki, jednak przyczyny ich użycia wydają się inne. Dzięki wprowadzeniu do tekstu określeń analitycznych kaznodzieja unikał nazywania wprost grupy, którą miał na myśli (co w czasach „Solidarności” mogło być bezpieczniejsze), mimo to jednak tę grupę określał. Ze względu na okoliczności i szczególny charakter mszy sprawowanych w intencji Ojczyzny, wierni mogli łatwo zrozumieć, o kim mówił. W homiliach Jerzego Popiełuszki osoby sprawujące władzę są eufemistycznie określane jako: *ci, którzy są na służbie kłamstwa i niesprawiedliwości, ci, którzy nie wiedzą, co czynią, czynią krzywdę i spustoszenie moralne, a także ci, co mienią się być gwarancją porządku i bezpieczeństwa*:

Naszą modlitwą ogarniamy również tych wszystkich, którzy są na służbie kłamstwa i niesprawiedliwości. (28 lutego 1982 r., wprowadzenie)

Najbardziej uwidoczniła się nienawiść tych, którzy nie wiedzą, co czynią, tych, którzy czynią krzywdę i spustoszenie moralne w naszej Ojczyźnie – najbardziej ich nienawiść uwidoczniła się w dniu Twojego święta jako Królowej Polski, w dniu 3 maja. (30 maja 1982 r.)

Ty [Maryjo – przyp. aut.] cierpisz z matkami, których dzieci są zagrożone ze strony tych, co mienią się być gwarancją porządku i bezpieczeństwa. (29 maja 1983 r.)

Wzmocnieniu słów obu księży służy grupowanie określeń o podobnym znaczeniu w szeregi. Użyte przez nich przymiotniki czy imiesłowy mogą być w zdaniu epitetami. Piotr Skarga i Jerzy Popiełuszko stosują je jednak wielokrotnie również po substancytywizacji, jako nazwy rzeczownikowe. XVI-wieczny kaznodzieja nagromadzonych określeń używa głównie w celu opisanego innowierców. Przykładowo, zostali oni przedstawieni jako *niespokojni*, łakomi i *niesprawiedliwi*, jak również *głupi* i *nirozumni*. Przymiotniki te nie są dobrane przypadkowo – w obrębie jednego nagromadzenia pochodzą bowiem z tego samego pola semantycznego. Wszystkie te epitety kojarzą się z nieładem i brakiem stabilności, w tym duchowej (którą, co Skarga podkreśla, pozwala uzyskać katolicyzm).

Niespokojni, łakomi, niesprawiedliwi, sieją wszędzie niezgody, nic na dobre polspolite nie pomnąc. (I, 10)

O głupi, nirozumni, któż inszy ma wasze rozterki, aby was nie pojadły, oddać?
(III, 71)

Jerzy Popiełuszko za pomocą nagromadzonych określeń, w dodatku również urzeczownikowionych, opisuje głównie nie swoich przeciwników polityczno-religijnych, ale osoby przez nich skrzywdzone. Dzięki temu także krytykuje władzę – ale nie przez wytknięcie jej bezpośrednio wad, co w stanie wojennym byłoby niebezpieczne, tylko przez zwrócenie uwagi na cierpienie zwykłych ludzi w wyniku działania rządzących. Cierpią oni, ponieważ są *pozbawieni wolności, aresztowani, internowani, skazani* – zostali zatem opisani za pomocą nagromadzonych imiesłów o bardzo zbliżonym znaczeniu, kojarzących się z uwięzieniem.

We Mszy świętej szczególnie modlimy się za pozbawionych wolności, za aresztowanych, internowanych, skazanych oraz w intencji ich rodzin. (25 kwietnia 1982 r., wprowadzenie)

W miesiącu poświęconym Sercu Bożemu, Sercu, które tak wiele cierpiało i cierpi dla sprawiedliwości i pokoju, gromadzimy się w świątyni, aby sprawować Najświętszą Ofiarę za tych, których stan wojenny dotknął najbardziej. Za pozbawionych wolności: skazanych, aresztowanych, internowanych. (27 czerwca 1982 r., wprowadzenie)

Piotr Skarga wielokrotnie używa antytezy, czyli „figury polegającej na łączeniu skontrastowanych sensów i znaczeń w jedną składniowo-logiczną całość, tworzoną przez sztuczne przeciwstawianie słów o znaczeniu przeciwnym, co związane jest z przeciwieństwem, zawartym w samej myśli” (Korolko 2010: 67). Celem użycia antytezy w *Kazaniach sejmowych* jest uwypuklenie kontrastu między katolikami a odstępcami od wiary. Ten zabieg językowy jest szczególnie uzasadniony w homiliach, których celem miało być przekonanie odbiorców do pozostania przy katolicyzmie lub powrotu do niego:

Natury heretyckie, będąc srogie i na krwie ludzkiej rozlanie okrutne i skwapliwe, towarzystwo ludzkie rozrywają; a katolickie natury, będąc łaskawe i ciche, lepiej towarzystwu ludzkiemu służą i ono spajają. (V, 119)

Bo póki te nieszczęśliwe sekty między wami nie były, pótyście byli jako jeden mąż, jednego serca i woli jednej; i doma, i na sejmach, gdyście potrzeby Rzeczyposp[olitej] obmyślali. (III, 68-69)

W powyższych zdaniach nagromadzenie wyrażenia o wydzwieku eksplicytnie negatywnym zostało celowo skontrastowane z pochwałą katolików, budowaną właśnie na zasadzie antytezy, a zatem tym bardziej wzmocnioną stylistycznie.

Antytezy pojawiają się również w kazaniach Jerzego Popiełuszki. Ich celem nie jest ukazanie kontrastu między osobami różnych wyznań (co oczywiste),

a przeciwstawienie ludzi uwięzionych z przyczyn politycznych więźniom słusznie osadzonym, przestępcom. Tym samym Popiełuszko podkreśla krzywdę tych pierwszych, za którą odpowiada władza. Dodatkowo zaznacza, że zachowanie więźniów politycznych, które zadecydowało o ich aresztowaniu, jest godne naśladowania, i prosi o łaski dla nich:

Uwięzionym, którym wytoczono proces za to, że zgodnie i do końca chcieli zachować wierność przysiędze złożonej na sztandary ze świętymi wizerunkami, których postawiono w jednym szeregu z pospolitymi przestępcami i malwersantami, skazanym na długoletnie więzienie, synom naszego narodu, daj siłę ducha i siłę wytrwania. (25 kwietnia 1982 r.)

Ponadto obaj kaznodzieje zwracają się bezpośrednio do odbiorcy. Celem takiego zabiegu jest nawiązanie kontaktu ze słuchaczem lub czytelnikiem, który ma wówczas wrażenie, że słowa skierowane są właśnie do niego, a nie do anonimowego tłumu. Służą temu bezpośrednio zwroty, jak *Przezacni Panowie*, *Przeważni Senatorowie*, *Wielmożni Panowie czy ziemscy bogowie* – u Piotra Skargi, który konsekwentnie pomija przy tym posłów, zwracając się tylko do senatorów. Jerzy Popiełuszko natomiast uczestników celebrowanych przez siebie mszy nazywa *drogimi młodymi przyjaciółmi* czy po prostu *drogimi*, dodatkowo hutników *braćmi*. Bezpośrednie zwroty do słuchaczy padają najczęściej nie podczas samych kazań, a przed błogosławieństwem. Istotną różnicą dotyczącą stosowania bezpośrednich zwrotów do odbiorców jest to, że Skarga poprzez ich użycie umieszcza senatorów wyżej od siebie, podczas gdy Popiełuszko stawia wiernych na równi z sobą.

Toż się do was mówi, Przezacni Panowie. (V, 102)

Takiej wam, Przeważni Senatorowie, mądrości z nieba potrzeba. (I, 17)

O Wielmożni Panowie, o ziemscy bogowie! (II, 55)

A wy, drodzy młodzi przyjaciele, musicie mieć w sobie coś z orłów. „Serce orle i wzrok orli” – jak mówił zmarły Prymas. (26 lutego 1984 r.)

Moi drodzy, jak zawsze na koniec, ale tym razem bardzo serdeczna prośba, rozejdźmy się w absolutnym milczeniu. (26 sierpnia 1984 r., przed błogosławieństwem)

Szczególne błogosławieństwo dla was, bracia hutnicy, i dla wszystkich nas, którzy chcemy razem z Bogiem budować dobro, szczęście i pomyślność naszej Ojczyzny. (28 sierpnia 1983 r., przed błogosławieństwem)

Słowo *brat* należy do leksyki związanej z rodziną, podkreśla zatem to, że ludzie powinni pozostawać ze sobą w dobrych relacjach i być dla siebie jak rodzina. Przyczyn obecności tego leksemu należy szukać również w retoryce homiletycznej. W ostatnim z przytoczonych cytatów istotne są ponadto zaimki *nas, nasza*. Dzięki ich użyciu Popiełuszko utożsamia się z odbiorcami kazania, pokazuje, że jest im równy i że tak samo jak im zależy mu na dobru kraju.

Zarówno Piotr Skarga, jak i Jerzy Popiełuszko, w swoich homiliach odwoływali się do przykładów zaczerpniętych z Pisma Świętego, jednak przyczyny tych odwołań są inne. Autor *Kazań sejmowych* był świadom, że odstępców od wiary można przekonać do powrotu do katolicyzmu dzięki sile perswazji homilii, dysputy lub pisma. Sposób na przekonanie odbiorcy do swoich słów widział w podpieraniu własnego stanowiska fragmentami Biblii – księgi, z którą nikt nie odważyłby się polemizować. Przywoływał przykłady zaczerpnięte głównie ze *Starego Testamentu* – 187 na 264 cytowań biblijnych pochodzi bowiem właśnie stamtąd (Korolko 1972: XCII). Zdaniem Mirosława Korolki fragmenty te są „przez Skargę interpretowane w większości literalnie. Rzeczywistość społeczno-polityczna Rzeczypospolitej, występujące w niej sporne zjawiska polityczno-wyznaniowe są wyjaśniane, korygowane i programowane tzw. realizmem biblijnym. Polegał on m. in. na wykreślaniu analogii między rzeczywistością nakreśloną w Biblii a współczesnością Polski ostatniego dziesiątka XVI wieku” (Korolko 1972: XCII). Skarga szukał w *Starym Testamencie* wzoru monarchii. Nawet swoją krytykę posłów jako mniej doświadczonych, *młodych*, przeciwstawianych *starym* senatorom (zob. Wincewicz 2015), uzasadniał słowami z Biblii:

Dziś młodzi nastali, którzy się sami nie znając i górne swoje dumki podnosząc starym i świadomym nie ustępują i jako rzekł Izajasz: „Burzy się dziecię na starego i podły na zaciejszego”. „Przed siwą głową wstawaj – Pismo naucza – a uczci personę starą, a bój się Boga”.² (I, 21)

Również Jerzy Popiełuszko odwołuje się w swoich kazaniach do fragmentów Pisma Świętego, choć zwłaszcza do *Nowego Testamentu*. Wyraźnie nawiązuje do modlitw Jezusa: *Ojcze nasz* czy modlitwy na krzyżu „Ojcze, przebacz im, bo nie wiedzą, co czynią”³. W Biblii nie szuka zatem potwierdzenia słuszności swojego stanowiska ani krytyki władzy, jak robi to Piotr Skarga. Wręcz przeciwnie, Jerzy Popiełuszko prosi Boga o łaski i o przebaczenie dla rządzących, czyli *winowajców*, w ślad za Jezusem tłumacząc ich postawę nieświadomością. Szansę na polepszenie

² Iza 3, 5; w *Biblii Tysiąclecia* werset ten brzmi: „Ludzie gnębić będą jeden drugiego i przyjaciel przyjaciela. Wyrostek sponiewiera starca, i prostak dostojnika”.

³ Ł 23, 34.

sytuacji w kraju widzi nie w przekonaniu odbiorców do swojego stanowiska, ale w zmianie postaw władzy, do czego miała się przyczynić modlitwa:

Prosimy Cię, Panie, za tych, którzy nie wiedzą, co czynią, przysparzając cierpień ludzkich, niepokoju i lęku własnym rodakom. (25 kwietnia 1982 r.)

Prośmy słowami Chrystusa, jako Jego wyznawcy, słowami, które On wypowiedział z krzyża: „Ojcze, odpuść im, bo nie wiedzą, co czynią”. (27 marca 1983 r.)

Chcemy wszystkim naszym winowajcom przebaczać, jak Ty przebaczasz nam nasze winy. I zbaw od złego nas wszystkich. Ukaż nam drogę wyjścia z tak trudnej dziś sytuacji naszej Ojczyzny. (25 kwietnia 1982 r.)

Analiza XVI-wiecznych *Kazań sejmowych* Piotra Skargi i XX-wiecznych kazań Jerzego Popiełuszki wygłoszonych podczas tzw. mszy za Ojczyznę wykazuje, że choć okoliczności powstania, tematyka, cel i odbiór obu zbiorów homilii, a także stosowane w nich zabiegi językowe są podobne, to teksty te cechuje wiele istotnych różnic. Podobieństwa niektórych zabiegów językowych można tłumaczyć retoryką homiletyczną i cechami gatunku, jakim jest kazanie. Do tych zabiegów należy np. odwoływanie się do przykładów zaczerpniętych z Biblii.

Jerzy Popiełuszko stosuje do opisu przeciwnika – władzy w PRL i sprawujących ją osób – określenia łagodniejsze niż Piotr Skarga, niekiedy nawet eufemistyczne, np. *ci, którzy nie wiedzą, co czynią*. Wynika to z jednej strony z charakteru jego kazań, które miały zachęcać do przebaczenia i modlitwy za rządzących, a z drugiej – z rzeczywistości stanu wojennego. Używanie do opisu władzy określeń mniej łagodnych mogło się bowiem wiązać z poważnymi konsekwencjami. Określenia przeciwników XVI-wiecznego kaznodziei – innowierców – są natomiast bezpośrednie, a ponadto bardzo ostre, zjadłe, np. *głupi, nierozumni, niesprawiedliwi*. Różnica w ekspresji jest bez wątpienia związana z tym, że Rzeczpospolita Obojga Narodów – inaczej niż Polska Rzeczpospolita Ludowa – była wolna. Sam Skarga cieszył się sympatią króla, podczas gdy kazania Popiełuszki „budziły niepokój ówczesnych władz PRL” (Bożełko 1992: 9).

Z tym wnioskiem związany jest kolejny: Skarga widzi szansę na zmianę sytuacji w państwie w dyspacie, przekonaniu innych do swojego stanowiska za wszelką cenę. Popiełuszko widzi natomiast taką szansę w modlitwie za *winowajców*. Nie chce mieć bezpośredniego wpływu na rządy w kraju, pragnie jedynie polepszenia sytuacji cierpiącego ludu i skupia się na jego potrzebach, podczas gdy Skarga przedstawia w *Kazaniach sejmowych* program polityczny i wyraźnie wskazuje, jakie mają być kompetencje władzy i kto ma ją sprawować. W XVI-wiecznych

kazaniach Skargi wyraźnie zarysowana jest opozycja katolicy – innowiercy (zob. Wincewicz 2016), a w kazaniach Jerzego Popiełuszki lud – władza.

Bibliografia

- Korolko M., 1972, *Wstęp*, cz. IV [w:] Skarga P., *Kazania sejmowe*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. LXXXVII–CVI.
- Korolko M., 1985, *Wstęp* [w:] Skarga P., *Kazania sejmowe i Wzywania do pokuty obywatelów Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa, s. V–XI.
- Korolko M., 2010, *Podręcznik retoryki homiletycznej*, Kraków.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, 1990, Poznań–Warszawa.
- Popiełuszko J., 1992, *Kazania 1982–84 wygłoszone w kościele św. Stanisława Kostki w Warszawie*, Warszawa.
- Skarga P., 1972, *Kazania sejmowe*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Tazbir J., 1972, *Wstęp*, cz. I–III [w:] Skarga P., *Kazania sejmowe*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. III–LXXXVII.
- Wincewicz K., 2015, *Językowy obraz szlachty w „Kazaniach sejmowych” Piotra Skargi* [w:] „Poradnik Językowy”, z. 1, s. 89–98.
- Wincewicz K., 2016, *Opozycja SWÓJ–OBCY w „Kazaniach sejmowych” Piotra Skargi* [w:] Krzyżanowska A., Posturzyńska-Bosko M., Sorbet P. (red.), *Badania diachroniczne w Polsce II. Między współczesnością a przeszłością*, Lublin, s. 125–139.

The language of XVth and XXth century homilies. “Kazania sejmowe” by Piotr Skarga and homilies by Jerzy Popiełuszko (1982–1984)

Summary

The paper compares two collections of homilies: *Kazania sejmowe* by Piotr Skarga and homilies preached by Jerzy Popiełuszko between 1982 and 1984 in the Church dedicated to Saint Stanisław Kostka in Warsaw. These two collections of homilies have been chosen because of their similarities, e.g. circumstances of publishing or preaching, their subject and reception. The article analyses: analytical paraphrases, antithesis, gathering words with the same meaning, expressions used while speaking to listeners, and references to Bible.

Key words: homilies, *Kazania sejmowe*, Popiełuszko Jerzy, Skarga Piotr

Słowa kluczowe: homilie, *Kazania sejmowe*, Popiełuszko Jerzy, Skarga Piotr